

KAPITTEL 1

Himmel og hav

Introduksjon til innhaldet i boka

Per Halse

Høgskulen i Volda

Opplæring i luthersk kristendom var ein viktig del av reformasjonen på 1500-talet. Det pedagogiske prosjektet vart intensivert med pietismen og opplysningstida på 1700-talet. Prestar og lærarar formidla kunnskap om tru og moral med basis i Luthers vesle katekisme og Pontoppidans forklaring til henne. Den religiøse kulturen utvikla seg dermed temmeleg einskapleg i landet vårt til langt ut på 1800-talet. Vekkingane som kom, fyrst med haugerørsla og seinare med luthersk indremisjon, hadde ei sterk folkekyrkjeleg ramme rundt seg. Men det kollektive kristendomssynet vart etter kvart meir individualistisk. Konservative prestar kjempa mot endringane, men mange spelte på lag med lekfolket og tok del i vekkingane. Tradisjonane frå Hans Nielsen Hauge og dei «johnsonske» prestane gjorde sitt til at dei vakte på Vestlandet i liten grad braut med statskyrkja. Men om ikkje mange vart frikyrkjelege, ser vi at religiøse vekkingar prega det vestlege Noreg meir enn dei fleste andre landsdelar. Lekmannsrørsla og bedehuskulturen kom for mange på kysten til å definere korleis kristendom burde opplevast og praktiserast. Det biletet har likevel aldri vore einsarta, og over tid har det funne stad vesentlege endringar. Denne boka handlar om slike endringar.

Sitering av denne artikkelen: Halse, P. (2020). Himmel og hav: Introduksjon til innhaldet i boka. I B. Løvlie, P. Halse & K. Hatlebrekke (Red.), *Tru på Vestlandet. Tradisjonar i endring* (Kap. 1, s. 9–15). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.104.ch1>
Lisens: CC BY-ND 4.0.

I salmen «Gud signe vårt folk der dei sigler og ror» sette fiskarbondesonen og biskopen Bernt Støylen ord på det farefulle tilværet: «Sitt levebrød har dei på brusande hav, med berre ei fjøl mellom seg og si grav». Perspektivet med eit kvardagsliv så tett på både livs- og dødskreftene har lenge vore brukt som forklaring på at kystfolket skulle vere meir grunnleggande religiøse og mottakelege for vekkingar enn fjordbuar og innlandsfolk.

Den oppfatninga vert problematisert av Arnljot Løseth, som samanliknar fleire nordatlantiske samfunn på 1800-talet. Med tilvising til nyare forskning diskuterer han den klassiske teorien frå Max Weber om reformert teologi og puritansk livsførsel som grunnlag for industrialisering og økonomisk framgang. Løseth viser at sosioøkonomiske strukturar og danninga av personlege nettverk truleg spelte viktigare roller for framgangen enn religiøs vekking og fråhald frå alkohol.

Dei store vekkingane på Vestlandet kom i ei tid der det norske samfunnet gjekk gjennom djuptgripande endringar. Per Magne Aadnanes studerer vekkingsfenomenet i lys av modernitetsutviklinga. Samstundes som pietistisk vekkings- og omvendingsforkynning markerte avstand til visse uttrykk for det moderne, viser artikkelen korleis nettopp moderne mentalitetar og haldningar var ein føresetnad for vekkingsrørslene. I vekkingane var det ikkje nok å kjenne til læra om frelsa og nytte seg av sakramenta i kyrkja, men kvar og ein måtte tileigne seg frelseverket som si eiga personlege røynsle. Slik vektlegging på subjektiv oppleving og kjensle er ei vesentleg side ved moderniteten.

Vekkingane på Vestlandet gjennom 1800- og 1900-talet hadde temmeleg einskaplege folkereligjøre rammer som føresetnad. Med forvitringa av kristendomsfaget i skuleverket har allmennkulturen ifølgje Aadnanes mista dei referanserammene, og dermed ser han inga framtid for vekkingskristendomen no når moderniteten har gått over i sein- eller postmodernitet.

Graden av spenning mellom oppsedings- eller kulturkristendom og omvendings- eller bedehuskristendom har variert mykje både mellom regionar og enkeltbygder. Olaf Aagedal skriv om «kristen eller kristeleg?» ut frå både samfunnsvitskaplege teoriar og eigne oppveksterfaringar. I Nordfjord har det vore mindre skilje mellom vekkingskristne og folket

elles enn andre stader på Vestlandet, og på Vereide, der Aagedal voks opp, synest skilja å ha vore særleg små. Bygda opplevde inga stor vekking og fekk heller ikkje eige bedehus. Dette kan sjåast som uttrykk for gamal einskapskultur, og forfattaren karakteriserer det som «inklusiv eksklusivitet»: Ein er medvitne om at skilja er der, men dei vert ikkje aksentuerte fordi partane har sams interesse av dagleg omgang og samhandling i grendesamfunnet.

Luthersk kristendom sette preg på vestlendingane lenge før dei store vekkingane. Arne Apelseth tek oss med attende til 1700-talet og teiknar bilete av ein kultur som var basert på autoritative tekster frå reforma-sjonstida og pietismen. Katekismeutgåver, salme- og bønnebøker var sentrale i forminga av tru, moral og røyndomsforståing. Mot slutten av 1700-talet var meir rasjonalistisk teologi i ferd med å vinne innpass, og ein kar som skulle skyse biskop Irgens på visitas spurde om dei måtte endre på noko i katekisma.

Studien av Apelseth syner at skriftkulturen som trykkekunsten la grunnlag for, var avgjerande for protestantismen sin veg ut til folket. Samstundes vert det klart at lesande bønder ikkje vart skjerma for verknaðene av stendig meir omfattande prenteverksemd. Dermed vart ein opphavleg stillestående og konservativ religiøsitet og eit uniformert meiningunivers utfordra. Endringa gjekk mot meir mangfald – som biskopen kalla «Fritænken» og «Pralerie med nye Ord og Talemaader».

Har bedehusrørsla på Vestlandet hatt eit tydeleg kyrkjesynt, og korleis har i så fall det utvikla seg? Artikkelen av Jan Ove Ulstein gjev ikkje ein-tydige svar, men gjer greie for vesentlege spenningar både i fortid og samtid. Lekmannsleiarar i vest har tradisjonelt stått for ei meir kyrkjekritisk sjølvstendelinje enn den «johnsonske» indremisjonen på Austlandet. Ulstein gjer oss kjende med argumentasjonen i eit par talar av Johannes Solem frå 1930-talet – som vart prenta opp att i 1995.

Hundre år etter at Det vestlandske indremisjonsforbund vart skipa, skjer det ei nyorientering der foreiningar vert frikyrkjer med full sakramentsforvaltning, og oppfatningar om hyrde- og lærefunksjonen vert aktualiserte i relasjon til ulike roller for kvinner og menn. Dersom alle truande har del i det allmenne prestedømet, kvifor er då berre det eine kjønnet kvalifisert til å leie bedehusforsamlinga?

Kor stort sjølvstende skulle lekfolket og forsamlingane deira ha? Birger Løvlie bruker lokale spenningar på Sunnmøre og diskusjonen på eit stort lekmannsmøte i Ålesund i 1893 til å gjere greie for tilhøvet mellom vekkingane og den kyrkjelege reformrørsla. I dei siste tiåra av 1800-talet vart lekmannsforkynninga meir roseniansk enn haugiansk, og dei vekkingakristne delte «reformvenene» si interesse for folkeopplysning, sosiale reformer og demokratisering. Slik vart dei ein avgjerande del av den vide venstrerørsla som sytte for store politiske og kulturelle samfunnsendringar ved overgangen til 1900-talet.

Indremisjonen må seiast å ha vore ei verkeleg folkerørsle på Vestlandet gjennom det meste av 1900-talet, men fekk redusert oppslutnad og innverknad i dei siste tiåra fram mot tusenårsskiftet. Andreas Tjomsland har studert utviklinga i Nordfjord indremisjon frå 1970 til 2000. Bedehusa verka der i lojalitet til og i nært samarbeid med Den norske kyrkja. Både aktivitet og gåveinntekter nådde ein topp midt i 1980-åra, og deretter peika pilene raskt nedover. Tjomsland syner korleis det heng saman med store endringar i samferdsel, utdanningsnivå, busetnadsmønster, kultur og haldningar. Gjennom aktiv bruk av krinsbladet *Ljosstrålar* får artikkelen med interessante innanfråperspektiv på endringane i perioden.

Artikkelen av Åsa Thorstvedt markerer sterk kontrast til den nordfjordske harmonien mellom embetskyrkja og bedehuset. Ho syner at det til tider har vore utfordrande å vere prest i eit bygdemiljø med uregjerlege lekfolk. Om presten då er av det myndige slaget, med sterk kjensle av ansvar for rett lære, vert det ikkje enklare. Det fekk August Weenaas merke då han vart sokneprest i Volda i 1889. Der vart han ein av hovudpersonane i ein konflikt som toppa seg då to lærarar vart oppsagde fordi dei hadde teke del i fri nattverd.

Wenaas var ikkje ukjend med vekking. Han vart påverka av haugianismen som ung mann, og han studerte teologi under Gisle Johnson. I mange år arbeidde han med utdanning av prestar for norske kyrkjer i USA. I Volda prøvde han å få kontroll over vekkingrørsla, men lukkast ikkje med det. Thorstvedt drøftar handlingsmønster og motiv i lys av Wenaas sine tidlegare røynslar og hans kompromisslause overtyding. I motsetnad til tidlegare forklaringar, som finn hovudårsaka til konflikten

i prestens personlegdom, konkluderer Thorstvedt med at Weenaas utførte det pastorale oppdraget på basis av ei sterk konfesjonell overtyding.

Korleis foreiningar og lag med kristelege føremål har samarbeidd seg imellom og med resten av kulturlivet, har variert – også på Sunnmøre. Men det kan sjå ut til at viktige grunnsteinar for samarbeidsklimaet vart lagde i siste halvdel av 1800-talet då store vekkingar i pietistisk eller rose-niansk ånd sette preg på regionen. Leidulv Øyvind Grimstad fortel om korleis nokre få personar kom til å prege Hareids-bygda med grundtvigiansk kristendoms- og kultursyn. Det har verka til at kulturen og kyrkjelivet der skil seg ut frå det som har vore vanlegast på Sunnmøre.

Skulen var lenge kyrkja si forlenga arm i lokalsamfunna. Kristin Hatlebrekke gjer oss kjende med ein lærar i Sande på sunnmørskysten som praktiserte dei siste tiåra av 1800-talet. Det er ei viktig tid i norsk skulehistorie. Til dels er det nok også ein myteomspunnen epoke der lærarane i ettertid har fått heiderstitlar som folkeførarar og nasjonsbyggerar. Politisk var tida spenningsfylt med konflikhtar mellom anna kring sekulariseringa av skulen. Med utgangspunkt i dagboka til den eine læraren teiknar artikkelen eit bilete av bygdelærarlivet i samarbeid med prest, skulestyre og tilsynsutval.

Forsking på religion er ein aktivitet som til liks med religiøs praksis er i stendig endring. Hildegunn Valen Kleive gjer greie for både fenomenet og forskingsperspektivet «levd kvardagsreligion». Forskingstradisjonen vert ført tilbake til 1990-talet då religionssosiologien vart oppteken av etnografiske metodar og funksjonelle religionsforståingar. Kleive forklarar «kvardagsreligion» i kontrast til mellom anna folkeleg religion, nyreligiositet og religion i populærkulturen. Ho argumenter for at perspektivet er relevant og viktig også med tanke på religionsundervisninga i grunnskulen.

Frå reformasjonen i 1537 og fram til dissenterlova i 1845 hadde ikkje norske borgarar lov til å organisere kyrkjelydar utanom den lutherske statskyrkja. På Nordvestlandet gjekk det nesten hundre år etter lovendringa før den romersk-katolske kyrkja etablerte seg. Anders Aschim skildrar korleis katolisismen kom attende til denne delen av landet i mellomkrigstida. Artikkelen viser at den katolske kyrkja kom styrka ut av verdskrigen trass i at prestane i Møre-byane var tyske og at mange

tyске soldatar gjorde seg nytte av katolske kyrkjetenester. I etterkrigstida vert klimaet mellom katolikkar og lutheranarar gradvis meir tillitsfullt. Med nyare tilstrøyming til kyrkjelydane av innvandrarar frå alle verdsdelar er den katolske kyrkja i dag den største livssynsminoriteten i Møre og Romsdal.

Den norske skulen har vore ein viktig formidlar av kristendomskunnskap gjennom snart tre hundreår. Sidsel Lied samanliknar multimodale ytringar frå barneskuleelevar i 1987/88, 1990/91 og 2018/19. Materialet er i alle tre tilfella frå bygder på Vestlandet. Ytringane er respons på forteljinga om Jesu fødsel og likninga om den bortkomne sonen. Forskingsspørsmålet er om eller på kva måte dei ulike målsetjingane for skulefaget (kristendomskunnskap/KRLE) kan ha verka inn på dialogen mellom elev og tekst. Mønsterplanen av 1987 sa tydeleg at det eleven lærte i faget, skulle vere grunnlag for trua og til rettleiing for livet, men etter «Kunnskapsløftet» 2006 er målet å orientere om ulike tradisjonar utan å framheve nokon som sannare eller meir relevant enn andre. Lied finn i forskingsmaterialet ingen markante ulikskapar mellom elevtekster frå dei ulike læreplanperiodane med omsyn til personlege trusuttrykk.

Kva krav skal ein stille til ein lærar når det gjeld religion? Dissenterlova av 1845 opna for at nordmenn kunne vere medlemmer av andre kyrkjesamfunn enn det lutherske, men lærarane i den offentlege grunnskulen måtte framleis høyre til statskyrkja. *Lov om Embedsmænds Troesbekjendelse* av 1894 heldt fast på kravet om kyrkjemedlemskap også for lærarar i høgare utdanning. Interessant nok vart vegen til trusfridom lenger for denne siste gruppa enn for den fyrste. Torrey Seland fortel historia om då Universitetet i Bergen ville tilsetje ein metodist som professor i kristendomskunnskap – og om korleis den gamle lova vart oppheva i 1972.

Frå misjonshistoria er det kjent at det i 1870-åra vart ein alvorleg konflikt mellom Zulu- misjonæren Hans Paludan Smith Schreuder og leiinga i Det Norske Misjonsselskap. Schreuder vart ordinert som misjonsbiskop i 1868 og rekna seg som øvste leiar for norsk misjon i det sørlege Afrika – inkludert arbeidet på Madagaskar. Men misjonærene på Madagaskar meinte at misjonærkonferansen skulle vere det avgjerande organet der. Schreuder protesterte, og då protesten ikkje førte fram, sa han opp stillinga i 1873.

Den vanlege forklaringa på at det gjekk som det gjekk, har vore Schreuder sin personlegdom og hans høgkyrkjelege innstilling. Men ikkje alle har akseptert den tolkinga. Ottar Berge har løfta fram misjonspresten Adolf Thunem si alternative forståing av konflikten og finn støtte for Thunems syn i arkivmateriale og andre forskarar sine analysar. Personlege motsetnader mellom folk som hadde same syn på kyrkje og misjon, gjorde konflikten så hard at det vart uråd med forsoning. Christian Dons, som var sekretær for styret i NMS, handsama saka i lag med Madagaskar-misjonær og seinare generalsekretær Lars Dahle, og det gjorde dei på ein måte som ifølgje Berge vart sterkt medverkande til brotet.

Når boka slik endar med ein artikkel om Madagaskar, kan det verke som om redaksjonen har villa seg vel langt vekk frå det vestlandske utgangspunktet. Men det er berre tilsynelatande. For det eine høyrer «misjonshovudstaden» Stavanger absolutt med til Vestlandet. Og for det andre har misjonsinteresse vore så sterk langs heile kyststripa at fleire generasjonar vestlendingar opplevde nærare tilknytting til Madagaskar enn til europeiske granneland. Som mykje anna har også det endra seg gjennom dei siste tiåra.

Redaktørane håper at boka vert til nytte og glede for mange. Vonlegvis vil fleire av artiklane vekke fagleg debatt og stimulere til vidare forskning på regionale aspekt ved religiøs endring.

